

De geboorte van een nieuwe wereld

Interview met ds. Willem Roskam in Handreiking. Citypastoraat Domkerk Utrecht. Jrg 50, nr 3, Advent en Kerst 2020, 8 – 11.

Crisis: geen woord omschrijft het voorbije jaar zo goed. Maar valt er uit alle ontwikkelingen ook iets positiefs op te maken? Welke toekomst willen we zoeken voorbij aan de crisis? Ik spreek erover met hoogleraar ethiek Frits de Lange. ‘Crisis is ons normale doen’, zegt hij met de ervaring van verzetstheoloog Dietrich Bonhoeffer in gedachten. Een gesprek over wat we van hem kunnen leren in deze uitzonderlijke tijd.

‘Never waste a good crisis’.

Die gevleugelde uitspraak van de Britse staatsman Winston Churchill werd in het afgelopen jaar nogal eens enthousiast van stal gehaald. Velen hoopten dat de formidabele crisis van 2020 het begin zou worden van innovatie, vernieuwing en verduurzaming. Ondergewaardeerde beroepsgroepen zagen breed erkend hoe zij voor het functioneren van de samenleving onmisbaar waren. Zonder zorg, onderwijzend personeel, maar ook schoonmakers, zou de maatschappij direct onleefbaar worden. En wellicht zou deze crisis een duurzame toekomst gaan inluiden. In maart en april was daarom, naast de hevige schok die de eerste crisismaatregelen teweeg brachten, ook een gevoel van optimisme veelgehoord. De wereld zou wel eens beter uit deze crisis kunnen komen dan ze was.

Inmiddels heeft de crisis natuurlijk ook voor veel uitputting van mensen en middelen gezorgd. Het optimisme over vernieuwing kreeg een gevoelige duw toen over de verdeling van noodsteun gesproken moest worden. Zou dit inderdaad het moment worden dat we massaal het vliegtuig voor de trein zouden inwisselen? En hoe voorkomen we dat de grote spelers de kleintjes nog verder uit de markt duwen? Ook niet iedere innovatie pakt vooralsnog even goed uit. Aan het vele thuiswerken kleven nadelen die pas na een tijdje beter zichtbaar worden, en ze zijn niet allemaal goed weg te nemen. De afgenomen files zijn misschien als winst te noemen, maar de ingrijpend gewijzigde verhouding tot werk en collega’s is voor veel mensen zwaar. Kerkdiensten zijn nu veelal digitaal goed mee te volgen, maar we beseffen ook dat we zo niet duurzaam verbonden willen of kunnen zijn. Het is in het najaar veelgehoord: het perspectief ontbreekt, niemand weet nog hoe lang dit kan duren of waar we naar toe bewegen.

De fundamentele ervaring van crisis

Ontstaat er in deze crisistijd een nieuwe samenleving? Mag je hopen dat de crisis ons daarin ook iets goeds brengt? Die vraag houd me al sinds het voorjaar bezig. Ik spreek mijn oude leermeester Frits de Lange erover. De Lange is hoogleraar Ethiek aan de Protestantse Theologische Universiteit in Groningen. Als expert is hij thuis in het werk van Dietrich Bonhoeffer (1906-1945). Ik leg hem mijn vermoeden voor dat deze verzetstheoloog uit nazi-Duitsland ons in de huidige crisistijd opnieuw inzicht zou kunnen verschaffen. Natuurlijk is de strijd tegen de nationaalsocialistische ideologie en het gevecht tegen een virus niet zomaar aan elkaar gelijk te stellen. De oorlogsjaren zijn in de meeste opzichten niet te vergelijken met de crisis van 2020.

Toch ligt er wel degelijk verwantschap, in de ervaring van crisis, vindt ook De Lange. 'Dietrich Bonhoeffer was volledig gestempeld door een generatie-bewustzijn van crisis. Hij heeft nooit iets anders meegemaakt.' De Lange sprak erover in Stellenbosch (Zuid-Afrika) nog vóór de corona-pandemie, en concludeert nu dat zijn woorden van begin 2020 een geheel nieuwe betekenis kregen. 'Menzijn is niets anders dan crisis doorstaan.' We hebben in West-Europa heel lang de situatie gekend dat het leven veilig en welvend verliep. Bedreigingen van de volksgezondheid of veiligheid kenden we heel lang nauwelijks. De Lange onderhoudt als gasthoogleraar contacten met de universiteit in Stellenbosch. Zo zag hij hoe de crisis in Zuid-Afrika heel anders uitpakte dan hier. 'Hier kennen we de strijd om te overleven veelal niet meer, daar is het voor veel mensen de dagelijkse realiteit.' De Lange meent dat we daarmee opnieuw raken aan een fundamentele ervaring van het bestaan: 'Crisis is ons normale doen.'

Dietrich Bonhoeffer vraagt bij de jaarwisseling van 1942/43: 'hebben mensen, met verantwoordelijkheid staande voor een grote historische omwenteling, altijd hun situatie beleefd als wij de onze - juist omdat er iets volkomen nieuws geboren werd, dat niet te herleiden was tot de mogelijkheden van hun heden?' (in: *Verzet & Overgave*, p. 16). Het besef van crisis dat uit deze brief spreekt, zouden we dus kunnen zien als de regel en niet als de uitzondering van ons bestaan. De Lange: 'We dachten lange tijd dat het leven maakbaar was, maar nu zijn we sterker doordrongen van het rommelige en fragmentarische karakter ervan. Het nazisme was van een heel andere categorie dan deze pandemie. Toch stelt het heden ons voor vergelijkbare vragen. In Zuid-Afrika is corona voor veel mensen de voorbode van honger, en totaal sociaal isolement. Het vergroot alle bestaande ongelijkheden.'

Daarnaast doet deze crisis zich, evenals de Tweede Wereldoorlog, op mondiaal niveau voor. De Lange: 'We hebben nu zelfs met een crisis van planetair niveau te maken, of eigenlijk met meerdere crises. Ook duurzaamheid en de opgelaaide strijd rondom racisme en structurele ongelijkheid hebben alles te maken met de

pandemie. Het staat niet allemaal in een oorzakelijk verband, maar treedt wel gelijktijdig op vanwege onze verregaande globalisering.’ Ik bespreek met De Lange hoe we temidden van de rommelige en onoverzichtelijke ervaring van crisis toch gericht kunnen zijn op de toekomst. Een aantal zaken springen er dan uit, als je opnieuw kijkt naar het leven en werk van Dietrich Bonhoeffer.

Mens tussen de andere soorten

In één van zijn late brieven schreef Bonhoeffer al over het aanbreken van een nieuwe tijd, waarin de kerk met een nieuwe, a-religieuze taal zou gaan spreken. De oorlogsjaren hadden hem geleerd dat die nieuwe taal nodig was. Veel mensen menen dat ook de huidige crisis ons heeft laten zien hoe de maatschappij-inrichting aan haar grenzen is gekomen. De pandemie heeft ons laten inzien hoe kwetsbaar we zijn. Onze ideeën van maakbaarheid en controle zijn nog sterker dan in eerdere crises gerelativeerd. Maar heeft het ons ook het einde laten zien van een wereldbeeld waarin de mens de centrale plaats inneemt?

De Lange: ‘Heel veel van de twintigste-eeuwse theologie is gekleurd door uitsluitend sociale categorieën: het draaide allemaal om mensen en hun samenleving. De pandemie toont ons vraagstukken op planetair niveau. Een klein virus kan onze menselijke samenleving ontwrichten, en andersom doen wij dat permanent met onze niet-menselijke leefomgeving. Ja, daar is wel meer aandacht voor gekomen, maar het besef is nog altijd niet breed doorgedrongen.’ De crisis luidt niet alleen de alarmbel van onze kwetsbare volksgezondheid, maar vooral ook van de kwetsbare staat van onze leefomgeving. Midden in de bestrijding van het virus leggen we die verbinding meestal niet. We zien onze eigen gezondheid en die van het wereldwijde milieu nog altijd als losstaande zaken. Maar de crisis toont ons ingrijpend hoe dat standpunt niet langer valt vol te houden.

De Lange: ‘We zullen toe moeten naar een ethiek en leefwijze die ook diversiteit eerbiedigt. Die de mens weet te bezien als soort onder de andere. Bio-diversiteit is niet alleen iets dat ons als overlevingsvoorwaarde dient, maar het moet ook een voluit ethische eis worden.’ Ik bespreek met De Lange hoe sommige toekomstdenkers onze toekomst eerder buiten planeet Aarde zien. Als het hier voor ons onleefbaar geworden is, speculeren zij er op dat een andere bewoonbare planeet wel uitkomst zal bieden. De Lange vindt die oplossing maar schijn. Hier op aarde ligt onze roeping om mens te zijn, en aan dat fysieke en kwetsbare mens-zijn kunnen we ons niet onttrekken. Maar de indringende vraag die de pandemie ons stelt, is hoe we onze natuurlijke leefomgeving de komende eeuw gaan delen met andere soorten. En de kerk zal in haar taal en handelen daarvan ook moeten gaan getuigen.

Een nieuwe verantwoordelijkheid

Het is dit jaar 75 jaar geleden dat Dietrich Bonhoeffer door de nazi's werd geëxecuteerd, aan de vooravond van de bevrijding. De geplande herdenkingen vielen in veel opzichten in het water, maar zijn nagelaten werk is des te urgenter geworden. En dan vooral vanwege zijn ethiek. 'De 'ethische' Bonhoeffer komt er wel wat bekaaid vanaf de laatste jaren', vindt De Lange. Veel belangstelling gaat uit naar de spiritualiteit van navolging en zijn latere oorlogsbrieven. Maar juist de verantwoordelijksethiek die Bonhoeffer al vroeg ontwikkelde, is buitengewoon belangwekkend. In de ethiek van Bonhoeffer neemt het een bepalende rol in dat het 'ik' bepaald wordt door en ontstaat in de 'verantwoordelijkheid' voor de ander. 'Ik' moet verantwoordelijkheid nemen voor 'jou', en dat is een kwestie van 'antwoorden'.

Juist die verantwoordelijkheid is voor veel mensen in deze tijd moeilijk gebleken. We worden met de samenleving geconfronteerd in termen van beperkingen en in termen van solidariteit. Het samenleven doet een indringend beroep op ons. De Lange: 'Je ziet dat heel sterk terug in allerlei vormen van generatieconflict. Op veel manieren worden jongeren en ouderen tegen elkaar uitgespeeld. Maar dat is onterecht. Ouderen laten een erfenis achter, en jongeren hebben de verplichting om ouderen goed oud te laten worden. Het is een kwestie van wederzijdse afhankelijkheid. Door zo te polariseren tussen generaties ondergraaf je de basis van verantwoordelijkheid.'

De Lange is juist optimistisch over de mogelijkheden om opnieuw over verantwoordelijkheid te spreken. 'Het neoliberale individualisme is failliet, met die manier van samenleven redden we het niet langer. En je ziet ook dat veel mensen ontdekken dat een verre reis naar Bali niet de opperste vorm van geluk biedt. De Veluwe is mooi, het zit in de diepte en niet in de verte.' Ik herken het om me heen. Veel mensen hervinden door de crisis hoe fundamenteel familie en nabije vrienden zijn, en hoe sterk het gemis is als je die niet kunt ontmoeten of kunt verzorgen. We willen ook in zulke onderlinge afhankelijkheden leven. Dan moet het ook mogelijk zijn de samenleving daar meer op in te richten.

Never waste a good crisis?

De maatschappelijke en politieke uitdagingen zijn lange tijd niet zo zichtbaar en zo urgent geweest. Het wordt een lakmoesproef voor de democratie, concludeer ik met De Lange. Zal het ons lukken om spanningen en ongelijkheden te overwinnen, en uiteindelijk ook dit virus de baas te worden? We hebben er allemaal een aandeel in. De wereld van morgen ontstaat onder onze eigen ogen, als gevolg van onze inspanningen. De Lange: 'We moeten in de kerk opnieuw durven eschatologisch te denken: vanuit een toekomst die nog moet aanbreken. We hebben ons lange tijd, ook in de kerk, te veel

vereenzelvigd met de wereld zoals hij is.' Nu komt het erop aan dat wij de wereld opnieuw liefdevol en hoopvol bezien en durven veranderen.

Dat openbreken van de werkelijkheid, en ook van onze manieren van kerk-zijn en geloven, zou een mooie opbrengst van de crisis zijn. Of, zoals Dietrich Bonhoeffer het hoopvol schreef (Liedboek, lied 511):

'Valt om ons heen steeds meer het diepe zwijgen,
de eenzaamheid, die nergens uitkomst ziet,
laat ons dan allerwege horen stijgen
tot lof van U het wereldwijde lied.'